

ללא גבול: הנקמה בעזה בין מבנה לאירוע

אריאל הנדל

המחשבה על המלחמה בעזה לאחר 7 באוקטובר 2023 באמצעות מושג הנקמה מציבה בפנינו קושי אנליטי. מצד אחד, אין מחלוקת על כך שהתרחשה שם נקמה, ובהיקף נרחב, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בנאומיהם של מנהיגים פוליטיים, בפקודות יום של קצינים בכירים, בחשבונות פייסבוק ואינסטגרם של חיילים, במילות שירים פופולריים ובטוקבקים רבים מספור.¹

מצד אחר, גם אם נקמה יכולה להסביר את העלייה בסף "הנזק האגבי" כאשר תקפו אנשי חמאס שהשתתפו בתכנון ובביצוע המתקפה או את הפעולות הנקודתיות, מפיצוץ בתים ועד להתעללות באסירים פלסטינים, דומה שהיא כשלעצמה אינה יכולה להסביר את השיטתיות ואת ההיקף של הרס המבנים והתשתיות ברצועה במשך יותר משנתיים, ואת האדישות המוחלטת לחיי אדם, לאנשים שנפגעו מהפצצות, מרעב, מקור, ממחלות, מירי במוקדי חלוקת הסיוע ועוד.

נקמה נחשבת למפוקפקת מהבחינה המוסרית, אבל יש בה גם ממד של חיפוש אחר צדק שאי אפשר להשיג בלעדיה² ואף "סוג של סיפוק

מתוק המרווה את צימאונו של הנפגע".³ יש המתייחסים אליה כאל רגש "טבעי" הממלא צורך פסיכולוגי בתחושת צדק החל בילדות,⁴ ואילו אחרים תופסים אותה כרגש הקשור לתחושת כבוד אישית או קבוצתית.⁵

כותבים שונים שעסקו בנקמה, כגון חנה ארנדט⁶ או רנה ז'יראר,⁷ התייחסו לשני היבטים של הנקמה: מצד אחד יש בה מרכיב כמעט כלכלי של פעולה ותגובה (כפי שמתמע מהמילים, revenge, retribution, payback וכדומה), ומצד אחר, בממד הכלכלי הזה טבועה עודפות אינהרנטית, כלומר בדרך כלל הנקמה אינה עין אחת תחת עין, אלא לפחות שתי עיניים (ובמקרה של שמשון, הבקשה מאלוהים "נקם אחת משתי עיני" התבטאה בטבח המוני בפלשתים).

**האופי המעגלי של הנקמה, לצד ממד העודפות
האינהרנטית הגלום בה, מוביל להתעצמות האלימות
בכל סבב של מהלומה ותגובה. ובכל זאת, גם אם
למחזור הנקמה יש פוטנציאל אינסופי**

האופי המעגלי של הנקמה, לצד ממד העודפות האינהרנטית הגלום בה, מוביל להתעצמות האלימות בכל סבב של מהלומה ותגובה. ובכל זאת, גם אם למחזור הנקמה יש פוטנציאל אינסופי, הרי בהגדרתה, כל נקמה ספציפית היא "אירוע": אירוע שיש לו רגע של התחלה, וחשוב מזה, רגע של סיום, כלומר רגע שבו הנוקם חש שהמעגל נסגר והצדק הושב על כנו (עד כדי כך שהוא עשוי להיות מופתע כאשר הננקם יהפוך שוב לנוקם, וחוזר חלילה). אפילו בפנטזיות נקמה על אירועים קיצוניים כמו השואה – בין שמדובר בתוכנית (שהתממשה בחלקה) להרוג אלפי אנשי אס"א וקציני ורמאכט שנכלאו במחנות אסירים, ובין שמדובר במה שכונה "תוכנית א'", שמטרתה הייתה להרוג שישה מיליון גרמנים

באמצעות הרעלת מי השתייה של כמה ערים גרמניות גדולות⁸ – סומן קו גבול סופי לסגירת האירוע.

כיצד אפשר להבין אפוא מצב שבו נקמה הופכת לאירוע שאין לו קו סיום? נקמה שבה המטרות אינן מוגדרות, ושדורשת – במוצהר או במובלע – את מחיקתו המוחלטת של מי שבו מבקשים לנקום? או במילים אחרות, מהי נקמה ללא גבול?

כשעוברים מעולם הפילוסופיה המופשט למישור החיים האמיתיים, אפשר לזהות תשוקות לנקמה ללא גבול וללא פרופורציה, ולא פעם גם הנאה צרופה מאותה נקמה.⁹ עולמות הספרות והתקשורת הפופולרית מלאים בדוגמאות: מהבעל הנבגד עד ללוחמת הצדק, אפשר לחשוב על דמויות שנשאבות לתוך עולם הנקמה ללא גבול, ודומה שאותן דמויות יעצרו רק כשההרס העצמי שלהן יושלם עד תום.

**כאשר מדובר ביחידים, יש לנסות להבין את הנקמה
החורגת והנחגגת בכלים פסיכולוגיים; כשעוסקים
בחברה שלמה, אפשר לחשוב על צורת הנקמה הזאת
גם בכלים פסיכופוליטיים וסוציולוגיים.**

כאשר מדובר ביחידים, יש לנסות להבין את הנקמה החורגת והנחגגת בכלים פסיכולוגיים; כשעוסקים בחברה שלמה, אפשר לחשוב על צורת הנקמה הזאת גם בכלים פסיכופוליטיים וסוציולוגיים. לייבוא של מושגים פסיכואנליטיים לניתוח חברתי ופוליטי יש בעיות מוכרות: מהקושי לקבוע מיהו "הפציינט" וכיצד נערכת אבחנה פסיכולוגית, ועד לחשש מפתולוגיזציה של מצבים חברתיים שעלולה להוביל לדה-פוליטיזציה. השימוש שאציע כאן במושג הלקוח מהמחשבה

הפסיכואנליטית לא נועד להושיב את החברה היהודית-ישראלית, או פרטים מתוכה, על ספת הפסיכולוג, אלא לנסות להצביע על חלק ממנגנוני התשוקה והחרדה ועל המבנה החברתי שבתוכו מתהווה ופורחת צורה כזאת של נקמה ללא גבול.

היחס בין אירוע ומבנה מאפיין כל מחקר סוציולוגי. בהקשר הנוכחי אני מתייחס לאמירתו הידועה של חוקר הקולוניאליזם ההתיישבותי פטריק וולף, ולפיה הקולוניאליזם ההתיישבותי אינו אירוע אלא מבנה (a structure, not an event).¹⁰ כוונתו של וולף הייתה שההתמקדות באירועי הפלישה וההשתלטות בלבד, או בפעולות של הכיבוש בכוח, מחמיצה את השינויים הסטרוקטורליים שמחולל הקולוניאליזם ההתיישבותי – ובעיקר את העובדה שהסטרוקטורה הזאת נשארת מוטמעת בתוך מנגנוני המדינה והשלטון גם שנים רבות לאחר שהמאבק לכאורה כבר הוכרע. לטענתו, אי אפשר להבין את המבנה המשטרי, בוודאי בכל הנוגע לשאלות של אזרחות או של שליטה בקרקעות, במדינות כמו ארצות הברית, קנדה, אוסטרליה או ישראל, בלי להתייחס למבנה הקולוניאלי-התיישבותי, למוטיבציות המפעילות אותו ולפחדים העומדים בבסיסו.

מרבית החוקרים של הקולוניאליזם ההתיישבותי מתייחסים לשלושה היבטים מרכזיים: ראשית, בניגוד לקולוניאליזם הקלאסי, במקרה הזה המתיישבים באים כדי להישאר; שנית, בניגוד להגירה רגילה, במקרה הזה יש "היגיון של החלפה" (כלומר איקבלה של התושבים המקומיים, חוקיהם ותרבותם, אלא רצון להחליפם); שלישית, יש פנטזיה "להיעשות יליד" (כלומר התושב הלגיטימי היחיד בטריטוריה, עם תחושת הבית והאינטימיות המולדת לכאורה המיוחסת לילידים). בסוג הקולוניאליזם הזה, ההתיישבות בונה את ביתה על חשבון הדיירים הקודמים. אבל אין מדובר רק בבתיים פיזיים, אלא גם בתחושת הבית, דהיינו בתחושת הביטחון והשייכות למקום.¹¹

קל לראות כיצד ההיבטים האלה מאפיינים את המבנה העקרוני של מדינת ישראל, שבה ההפרדה בין יהודים ולא-יהודים בגישה לקרקעות,

בזכויות התכנון, בהכרה במורשת העבר ובזכות לתחושת בית נמצאות בלב הקונצנזוס. לשם כך, די להתבונן ביישובים בנגב או בגדה המערבית שנעקרים כדי להקים יישובים יהודים – או בשאלתה הרטורית של מפלגת עוצמה יהודית "מי כאן בעל הבית?".

בדרך כלל, כשמדברים על קולוניאליזם התיישבותי מתמקדים בהתיישבות עצמה – ההרס נחשב לתוצר לוואי של ההתפשטות ההתיישבותית (מעין "פינוי-בינוי", שבו קודם הורסים כדי לבנות משהו חדש). אולם במסגרת זו אני רוצה להתמקד בהרס עצמו, ובפרט באופן שבו הנקמה מיתרגמת להרס שיטתי וחסר גבול של המרחב הבנוי הפלסטיני, בייחוד ברצועת עזה, שבה ערים שלמות נמחקו ויושרו עד עפר.

ניתוחים מקיפים של צילומי לוויין וממצאים מהשטח מעריכים כי בין 80 ל-92 אחוזים מהמבנים ברצועת עזה נהרסו במלואם או בחלקם.¹² מדובר ביותר מ-160,000 מבנים, ובהם לפחות 430,000 יחידות דור. כדי לסבר את האוזן, מספר זה עולה על סך כל הדירות בתל אביב, רמת גן, בני ברק, פתח תקווה וגבעתיים גם יחד.¹³

משקל ההריסות הכולל הוערך ב-61 מיליון טונות – המלאות, מלבד בטון וברזלים מעוקמים, גם באזבסט, בחומרים מסוכנים, בנפלים שלא התפוצצו (לפי הערכות, כ-10-12 אחוזים מכלל הפצצות שהוטלו על עזה) ושרידי גופות. זמן הפינוי בלבד, עוד לפני השיקום והבנייה, מוערך בעשורים.

לפי דיווחים, גם בזמן "הפסקת האש" הצבא ממשיך להרוס מבנים בסמיכות לקו הצהוב. תחקיר מינואר 2026 העלה כי לפחות 2,500 מבנים נהרסו בחודשיים שלאחר ההכרזה על הפסקת האש.¹⁴ בד בבד, כך נראה, הפכה עזה למודל גם למקומות אחרים בישראל/פלסטין, במה שכינה ארגון בצלם "דוקטרינת עזה":¹⁵ מההתעצמות המשמעותית

של הריסות הבתים בנגב, בגדה המערבית ובמזרח ירושלים והענקת יד חופשית למיליציות מתנחלים להרוס מרחבי מגורים בקהילות פלסטיניות, דרך הצהרות נתניהו ש"אנחנו משטחים רחובות שלמים" במחנות הפליטים בגדה¹⁶ ועד להתהדרותו של בן גביר בהריסת בתים בכפרים בדואים בנגב "בגודל של תל אביב וגבעתיים ביחד".¹⁷

כפי שציינתי קודם, המבנה הקולוניאלי התיישבותי אינו רק מבנה של חוק או של משטר, אלא גם מבנה אפקטיבי, כמעט פסיכופוליטי, במובן זה שעמדת הסובייקט מבוססת על שלילת היליד, לצד קנאה בו ורצון להחליפו.¹⁸ אלא שלמבנה הקולוניאלי התיישבותי יש מאפיין משמעותי נוסף, והוא היעדר מובנה של גבולות, או בניסוח מדויק יותר, דחף מתמיד להתפשט ולהגביר את השליטה הטריטוריאלית, לצד דחיקה, נישול והפרדה. המצב העמום של השליטה ושל היעדר הגבולות בא לידי ביטוי בכל המרחב שבין הים לנהר: מהסירוב להעניק זכויות שוות לאזרחי ישראל הערבים, דרך מצב השליטה העמום ונעדר הגבולות בגדה המערבית, ועד להכלה המדירה (inclusive exclusion) של רצועת עזה ביחס לישראל.¹⁹

כידוע, על אף ההצהרות על "התנתקות", בפועל ישראל המשיכה לשלוט ברצועת עזה במישורין ובעקיפין בכל השנים שחלפו מאז 2005. ישראל שולטת במים ובאוויר, בכניסות וביציאות של בני אדם ושל סחורות, במרשם האוכלוסין ובתדרים האלקטרו־מגנטיים ועוד.

כידוע, על אף ההצהרות על "התנתקות", בפועל ישראל המשיכה לשלוט ברצועת עזה במישרין ובעקיפין בכל השנים שחלפו מאז 2005. ישראל שולטת במים ובאוויר, בכניסות וביציאות של בני אדם ושל סחורות, במרשם האוכלוסין ובתדרים האלקטרו-מגנטיים ועוד. המצב של רצועת עזה מול ישראל הוא של הכלה והדרה: מצב עמום של אירצון לבלוע או להקיא, שבו עזה מייצגת באופן סימבולי וממשי כאחד את מה שאי אפשר לסלק או להדחיק.²⁰

המושג "ללא גבול" מצוי אם כך לא רק בנקמה, אלא קודם כול בהיעדר הגבולות עצמם. באופן שבו מוקם סביב הרצועה מכשול גבול מסיבי, לכאורה בלתי חדיר, אך כזה שמתפקד בפועל כ"חצי-מוליך", שבו אין נסיגה מהמשך השליטה במי שחי מעבר לו. מצד אחד זו הפרדה חדה, ומצד אחר היעדר הפרדה.

אדריאנה קמפ עומדת על כפילות זו בנתחה את שיח הגבולות בישראל בשנות ה-50 של המאה ה-20. קמפ מראה כיצד המדינה ומגנוניה הבנו את הגבול מצד אחד כקשיח ויציב – כדי לחברת את הקולקטיב פנימה; ומצד אחר כנזיל וכחדיר – כדי למנוע את קיבועו של הגבול כקרוֹפוליטי סופי וברקיימא. היהודי הישראלי "נתבע להפגין בויזמנית 'נאמנות ללא גבול לשמירה על הגבול'... יחד עם התחושה של כמיהה ואף של אדנות אל המרחבים שמעבר לקווים".²¹ הכמיהה אל מה שנמצא מעבר לקווים היה חלק מההבניה של "היחידות המיוחדות" בצבא, של תנועות הנוער ועוד. הזהות התעצבה באמצעות דחף הכיבוש שאינו נכבש; כיבוש שאינו מזהה את המרחבים שמצידו השני של הגבול כנחלתה של ישות לגיטימית.

על שאלת הגבול והיעדרו אני רוצה לחשוב באמצעות מטפורה פסיכולוגית, ובמיוחד באמצעות הדיון של הפסיכואנליטיקן הצרפתי אנדרה גרין בשאלת הגבול והאישיות הגבולית.²² כאמור, המטרה אינה ליצור הקבלה בין תהליכים נפשיים אצל היחיד לבין תהליכים

חברתיים – ובוודאי שלא לכוון לשיח פתולוגי א־פוליטי – אלא להציע כיוון מחשבה פוליטי ששואף להתייחס ברצינות אל הפחדים, אל התשוקות ואל המבנה האפקטיבי שבתוכו פועלים יחידים וקבוצות.

במקור, המונח "הפרעת אישיות גבולית" פירושו הפרעה המצויה על הגבול שבין נזירות ופסיכოזה. כלומר לא האישיות עצמה היא הגבולית, אלא ההפרעה היא הגבולית מבחינת ההתמיינות שלה לקטגוריות של בריאות הנפש. אנדרה גרין, לעומת זאת, מתחיל את המהלך האנליטי שלו מפירוק של מושג הגבול (borderline).

גרין מפריד בין שלושה סוגי גבול: (1) גבול שמוגדר על פי העצם שאותו הוא תוחם (למשל, קו העור כגבולו של הגוף האנושי); (2) גבול המוגדר כנגד ישות שקולה מהבחינה האונטולוגית אך שונה מהבחינה הערכית (כמו גבולות מדיניים מודרניים, שכוללים הכרה, גם אם מובלעת, בישות הפוליטית הנמצאת מעבר לקו); (3) גבול עמום, ששום צד אינו מעניק לו עוגן יציב לתיחום קו גבול ברור (משום שמצד אחד לא ברור מה הם גבולות ה"אני", ומצד אחר אין הכרה בגבולות האחר). זהו "גבול גבולי" (כמו במובן של "מקרה גבולי") – שיש בו עמימות, שלא רק מציבה קושי במיון (כלומר לקבוע איפה בדיוק יעבור הגבול בין שתי הישויות), אלא מגלמת מצב הנוגד את עצם היכולת ליצירת הפרדה ולהגדרות ברורות.

הפרעת אישיות גבולית היא מצב נפשי המאופיין בתחושה של זהות לא יציבה ושל "חיים ללא עור". התסמינים כוללים תנודות רגשיות חדות, פחד עמוק מנטישה, תחושת ריקנות ועוד. מחקרים פסיכולוגיים אף מוצאים קשר ישיר בין הפרעה זו לבין פנטזיות נקמה והנאה מוקצנת ממימושן.

הפרעת אישיות גבולית, בהגדרתה הפסיכולוגית, היא מצב נפשי המאופיין בתחושה של זהות לא יציבה ושל "חיים ללא עור". התסמינים כוללים תנודות רגשיות חדות, פחד עמוק מנטישה, תחושת ריקנות, התנהגות מסוכנת, קשיים ביצירת קשרים יציבים ונטייה לחשיבה דיכוטומית ("הכול או כלום"). מחקרים פסיכולוגיים אף מוצאים קשר ישיר בין הפרעה זו לבין פנטזיות נקמה והנאה מוקצנת ממימושן.²³

כעת אפשר לחזור מהפסיכואנליזה אל הגיאוגרפיה והסוציולוגיה, כדי לחשוב על תפקיד ה(אין) גבול שבין ישראל ועזה: אם אין גבול ברור שמוגדר על פי העצם שאותו הוא תוחם (כי ישראל לא באמת התנתקה מעזה, והיא אינה מכירה בגבולות שלה עצמה; כלומר לישראל אין גוף מוגדר ולכן גם לא "קו עור" ברור), אבל גם אין גבול שנובע מהכרה בצד השני (כמו בגבול מדיני מוסדר בין מדינות שכנות) – הרי אנחנו נשארים עם מצב של גבוליות מהסוג השלישי, המאפיין את מבנה האישיות הגבולית: גרעין העצמי האישי (או במקרה זה, הזהות הקבוצתית) מבוססים על שלילת האחר תוך אי-הכרה בו, ובה בעת אותו אחר מוכל בתוכנו (כי אין גבול, ובפועל השליטה הישראלית חלה על כל המרחב שבין הים לנהר).

גרין כותב כי אדם יכול להיות אזרח ויכול להיות חסר מדינה, אך קשה לדמיין מצב של "להיות גבול" (being a border). הונידה ע'אנם השתמשה בדימוי הזה כדי לתאר את מצב הפלסטינים בשטחים הכבושים: כאשר אין גבול בין ישראל והפלסטינים, כל מה שנותר הוא "מצב גבולי", being a border, מצב עמום של איודאות ושל היעדר ריבונות מובנה (לא רק ריבונות פוליטית במובנה המודרני, אלא גם היכולת להיות ריבון לעצמי ולבחירותי).²⁴ המצב הישראלי מציג את תמונת הראי המשלימה למה שמתארת ע'אנם: אי-הכרה בגבולות שלך ושל אחרים, תוך דרישה לשליטה ריבונית מוחלטת ונטולת פשרות, המתנגשים במציאות שבה ניצחונות מוחלטים אינם בגדר האפשר.

המצב של היעדר הגבול ("חיים ללא עור") גורם לכל פגיעה להרגיש כמו איום קיומי. דבורה רוז כתבה כי "לעיתים, כדי להתנגד, כל מה שהיליד צריך לעשות הוא להישאר בבית".²⁵ לפי היגיון זה, אם הישארות בבית נתפסת כהתנגדות וכאיום קיומי, הרי את הבית הזה חייבים להרוס. במצב כזה, של משחק סכום-אפס על הזכות לבנות בית ולהתגרר בו, כל התגררות פלסטינית נתפסת כמו "טרור דיורי", בין שמדובר בעפולה, ובין שמדובר בכפר ורדים, ביפו או בבית להיא.

7 באוקטובר היה מתקפה רצחנית לא רק על תושבי הנגב המערבי והמשתתפים בפסטיבלי המוזיקה באזור, אלא גם על בתים פיזיים ועל תחושת הביטחון והבית. נצורים רבים דיווחו על "קרב על ידית הממ"ד" בניסיון נואש להגן על משפחותיהם. פריצת הגבול והמתקפה על הבתים ועל תחושת הביטחון שאמורה הייתה להתלוות אליהם הולידה תפיסה של איום קיומי. לא מפני שישראל עמדה לפני השמדה באותו יום, אלא כיוון שכל עמדת הסובייקט שלה מבוססת על הדחיקה ועל ההסתרה של מי ומה שנמצאים מעבר לגבול.

נקמה היא מנגנון כלכלי ומעגלי, אבל כפי שצוין לעיל, החישוביות שלה אינה פשוטה וישירה. היא אינה מגיבה בהכרח למספרים מדויקים ("עין תחת עין"), אלא לחישוב סובייקטיבי ולא־מודע של רגשות, תשוקות ופחדים.

נקמה היא מנגנון כלכלי ומעגלי, אבל כפי שצוין לעיל, החישוביות שלה אינה פשוטה וישירה. היא אינה מגיבה בהכרח למספרים מדויקים ("עין תחת עין"), אלא לחישוב סובייקטיבי ולא־מודע של רגשות, תשוקות ופחדים. הנקמה מתבצעת לנוכח הפגיעה הנתפסת ולנוכח תחושת

הכוח של העצמי הנוקם. ככל שתחושת הפגיעה (או האיום) חזקה יותר, כך תהיה גם הנקמה (כפנטזיה או כממשות).

מצב של נקמה ללא גבול מאכל בהדרגה את גרעין הזהות ומוביל להרס עצמי בלתי נמנע. דמויות ספרותיות כמו מיכאל קולהאס או קפטן אחאב הן דוגמה קלאסית למרדף אחר נקמה, שסופו הרע כמו נכתב מראש.²⁶ בהיעדר גבול בין האני והאחר, אותו מצב של "חיים ללא עור" שמתואר בחוויית האישיות הגבולית – קיומו של האחר נתפס כמתקפה פרועה על גרעין העצמי וכאיום קיומי – יוצר נטייה להגיב בתוקפנות עודפת, שמטרתה להשיב את הריבונות העצמית על כנה. כאשר לעצמי אין גבול, גם הנקמה תהיה ללא גבול.

בטורו במוסף **הארץ** התייחס ניסן שור ל"מילת השנה" לשנת 2025. המילה שבחרה האקדמיה ללשון עברית היא "הביתה", אך לדעת שור היא הייתה צריכה להיות "לזרב" (פועל שנגזר משמו של הרב אברהם זרביב, מפעיל דחפור במילואים, שצולם מחריב בתים ובניינים בחדווה גדולה ובלתי מוסתרת). לדברי שור,

"לזרב" היא פורנו של חורבן שצרכניו, רוב הישראלים, עדיין מתבוססים בתאוות נקם שאינה יודעת שובע. זה הביטוי הטהור ביותר של רוח התקופה, מאז 7 באוקטובר. זה לא רק הציטיגייסט, אלא התודעה הקולקטיבית והתשוקה המשותפת למיליונים. "לזרב" זו המהות הרטורית של ההשמדה הפיזית המכוונת, עם הכיף הגדול שמלווה כל בית וכל חיים שנהרסו.²⁷

מאמר זה ניסה להראות כי במידה מסוימת, "הביתה" ו"לזרב" הם שני צידיו של אותו המבנה האפקטיבי-קולוניאלי-התיישבותי – וכי את הנקמה ללא גבול בבתי עזה צריך להבין מתוך היעדר הגבול של הבית הישראלי.

הערות

- 1 יגיל לוי, "תחייתו של שיח הנקמה", **תלם**, 20 בדצמבר 2023
- 2 Thomas M. Tripp and Robert J. Bies, "What's Good about Revenge"? The Avenger's Perspective," in *Research on negotiation in organizations* Vol. 6, eds. Roy J. Lewicki, Robert J. Bies and Blair H. Sheppard (Elsevier Science/JAI Press, 1997), 145–160
- 3 אסי טבקה, "על דם, צדק, נקמה ודמעות: על מיכאל קולהאס מאת היינריך פון קלייסט", **המשפט** ח' (תשס"ג): 726–711
- 4 פיאג'ה טען כי יצר הנקמה מתעצב בנפש הילד בין הגילאים שש עד שתיים־עשרה שנים, כאשר תפיסתו בנוגע לצדק מבשילה, ראו Jean Piaget, *The Moral Judgment of the Child* (Routledge, 2013)
- 5 Whitley RP Kaufman, *Honor and Revenge: A Theory of Punishment* (Springer, 2012)
- 6 חנה ארנדט, **המצב האנושי** (קו אדום: הוצאת הקיבוץ המאוחדת 2013)
- 7 René Girard, *Violence and the Sacred* (Continuum, 2005)
- 8 דינה פורת, **לי נקם ושלום: היישוב, השואה וקבוצת הנוקמים של אבא קובנר** (פרדס, 2019)
- 9 Richard T. McClelland, "The Pleasures of Revenge", *The Journal of Mind and Behavior* 31 (2010): 195–235
- 10 Patrick Wolfe, "Settler Colonialism and the Elimination of the Native", *Journal of Genocide Research* 8, 4 (2006): 387–409
- 11 Ariel Handel and Hagar Kotef, "Settler Colonialism and Home", in *Handbook on Home and Migration*, ed. Paolo Boccagni (Edward Elgar): 158–169
- 12 Jason Burke, "The Ruin of Gaza: How Israel's Two-year Assault has Devastated the Territory", *The Guardian*, October 7, 2025 [Link](#)
- 13 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "דירות ומבנים בישראל, 2023" [קישור](#)
- 14 Samul Granados et al., "Two Months after Cease-Fire, Israel is Still Demolishing Gaza", *The New York Times*, January 26, 2026
- 15 בצלם, "דוקטרינת עזה: הגדה המערבית תחת אש", 10 במרץ 2025

- 16 איתמר אייכנר, "נתניהו בטול כרם, אחרי פיצוץ המטענים: נצא לפעילות מבצעית נוספת ביו"ש", *Ynet*, 21 בפברואר 2025
- 17 חנן גרינווד, "שטח בגודל תל אביב וגבעתיים יחד: ירידה בפלישות בדואים לאדמות מדינה", **ישראל היום**, 9 באוגוסט 2025
- 18 Hagar Kotef, *The Colonizing Self: or Home and Homelessness in Israel/Palestine* (Duke University Press, 2020)
- 19 Adi Ophir, Michal Givoni and Sari Hanafi, *The Power of Inclusive Exclusion: Anatomy of Israeli Rule in the Occupied Palestinian Territories* (Zone Books, 2009)
- 20 עמרי בן יהודה ודודן הלוי, **עזה – מקום ודימוי במרחב הישראלי** (גמא, 2023)
- 21 אדריאנה קמפ, "מדברים גבולות: הבנייה של טריטוריה פוליטית בישראל 1949–1957" (עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, 1997), 6
- 22 André Green, *On Private Madness* (Rebus Press, 1997)
- 23 Leoni Grobbink et al., "Revenge: An Analysis of Its Psychological Underpinnings", *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 59, 8 (2015): 892–907
- 24 Honaida Ghanim, "Being a Border" in *Displaced at Home: Ethnicity and Gender among Palestinians in Israel*, eds. Rhoda Ann Kanaaneh and Isis Nusair (SUNY Press, 2010) 109–118
- 25 Deborah Bird Rose, *Hidden Histories: Black Stories from Victoria River Downs, Humbert River and Wave Hill Stations* (Aboriginal Studies Press, 1991), 46
- 26 Corinna Reichl and Michael Raouf, "Self-Harm in the Context of Borderline Personality Disorder", *Current Opinion in Psychology* 37 (2021): 139–144
- 27 ניסן שור, "מילת השנה של האקדמיה ללשון היא 'הביתה': מילת השנה הבאה תהיה 'מוות'", **הארץ**, 12 בינואר 2026